

De vertaling van Jan Utenhove (1556)

Jan Utenhove (circa 1520-1565)¹, een Vlaams edelman, kwam met een eigen vertaling van het Nieuwe Testament², omdat hij vond dat de *Luthervertaling* (1522-1546), die de grondslag was van de *Liesveldtbijbel* (1526-1542), te veel afweek van de grondtekst. In 1556 was zijn vertaling gereed. Hiermee ging een persoonlijke wens in vervulling. In het voorwoord zei hij:

‘DEwyl dar stedes eēn gemeyn klaghe geweest is onder den Schrif-tuerstandighen, ouer de ouerzit-tinghen des Nieuwen Testaments onzes Heeren Iesu Christi, die in den Nederlanden meest ghebruyckt werden: zo heb ick wel ouer langk eēn zonderlicke begaerte ghehadt het zelue ouer te zetten.’³

Utenhove vervaardigde zijn vertaling met behulp van zijn huisgenoot, de gereformeerde predikant Godfried van Wingen (Godefridus Wyngius, † 1590), die uit Vlaanderen gevlucht was en zich in 1553 te Emden gevestigd had. Voor de vertaling vormde de tekstuutgave van Robert Estienne (Stephanus, 1530-1570), die in 1550 in Parijs was verschenen, de grondslag. Utenhove maakte ook gebruik van toenmalige vertalingen in het Frans, Duits, Brabants, Zwitsers en Latijn. De Griekse grondtekst had voor Utenhove groot gezag:

‘Wij hebben auer in onzer ouerzettinghe dem blooten text, schier van worde te worde, zo verr als het de Nederlandsche sprake lijden konde, oock in den compositis of t’zamenstellighen worden (waerin eēn zonderlicke kracht gheleghen is) na onzem vermoghen nagheulght: end alsoo in zynem stande ghelaten, dat men lichtlick zal moghen spoeren, wat de voorghemeld Griekische text is inhoudende of niet.’⁴

Rembrandt Harmensz. Van Rijn (1606-1669), De profetes Anna, 1631, olieverf op paneel, 60x 48 cm, Amsterdam: Rijksmuseum. De profetes Anna (Lucas 2:34-38) leest aandachtig in de Bijbel. Het licht komt van achter Anna, valt langs haar met gouddraad bestikte, oosters aandoende hoofdtooi en roodfluwelen mantel en schijnt vol op de Bijbel en Anna's hand bij de Hebreeuwse tekst.

¹ Jan Jakobszoon Utenhoven is geboren in Gent. Hij studeerde aan de universiteit van Leuven en kende Latijn, Grieks, Engels en Duits. In 1543 was hij betrokken bij de opvoering van een kettters toneelstuk. Kort daarna vluchtte hij met zijn gezin naar Aken. Hier werkte hij mee aan het stichten van een Waalse gemeente. In 1545 werd hij verbannen uit Zuid-Nederland en werden zijn goederen verbeurd verklaard. Hij vertrok naar Straatsburg waar hij reformator Martin Bucer (1491-1551) ontmoette. Hij bestudeerde daar de Psalmen en kwam ook in contact met de gereformeerde predikant en psalmberijmer Petrus Datheen (1531-1581) en de Franse kerk. In 1548 was hij korte tijd in Canterbury, als gast van aartsbisschop Thomas Cranmer (1489-1556), om te helpen de Franse gemeente op te zetten, de eerste vreemdelingenkerk in dit land. Daarna keerde hij terug naar het continent. Weer terug in Engeland eind 1549 nam hij een beroep van Austin Friars (vluchtelingengemeente in Londen) aan om ouderling te worden. Utenhove was actief betrokken bij de liturgie van Austin Friars. Naar het voorbeeld van de gezaghebbende Geneefse Psalmen maakte hij een complete psalmberijming. Na de troonsbestijging van koningin Mary (1553-1558) - die met Philips II (1527-1598), de koning van Spanje was getrouwd - vluchtte Utenhove naar Denemarken. Na veel omzwervingen kwam hij in Emden terecht. Daar liet hij in 1557 op eigen kosten het door hem uit het Grieks vertaalde Nieuwe Testament uitgeven. Dat werd een faliekante mislukking, enerzijds omdat het drukwerk niet erg goed werd uitgevoerd, maar vooral vanwege zijn Nederlands: hij was waarschijnlijk beter in het Latijn. Hij raakte hierdoor in financiële moeilijkheden. Toen eind 1558 koningin Mary was overleden, ging Utenhove terug naar Londen. Daar werd hij opnieuw ouderling. In 1565 stierf hij, net voor de publicatie van de door hem berijmde vertaling van alle psalmen. Zie: Frederik Pijper, *Jan Utenhove. Zijn leven en zijne werken*, Leiden: Adriani 1883.

² *Het Nieuwe Testament, dat is, Het nieuwe Verbond onzes Heeren Iesu Christi, Na der Griekischer waarheyt in Nederland-sche sprake grondlick end trawlick ouerghesett*, Emden: Gillis van der Erven 1556.

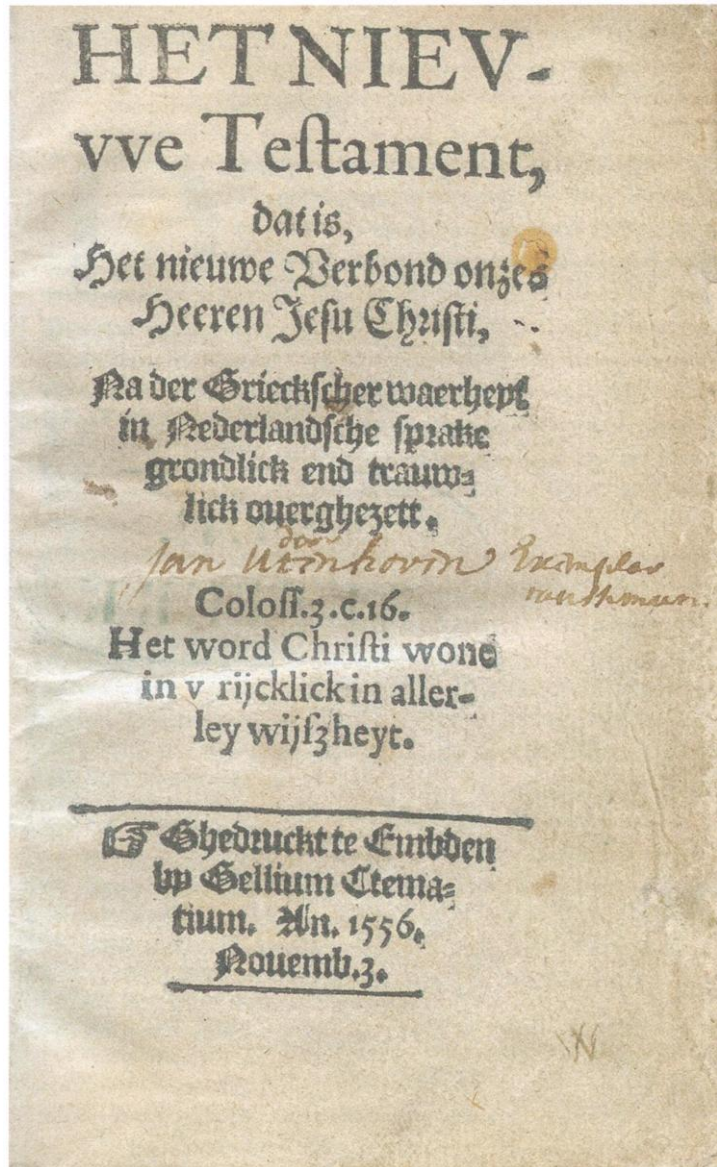
³ http://www.dbnl.org/tekst/uten003nieu01_01/uten003nieu01_01_0005.php

⁴ http://www.dbnl.org/tekst/uten003nieu01_01/uten003nieu01_01_0005.php

Utenhove wilde de Bijbel niet de taal van het volk, maar de taal van de Heilige Geest laten spreken. Luther had geprobeerd de Bijbel bij de mensen te brengen, Utenhove wilde de mensen tot de Bijbel brengen. Hij probeerde zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke taal, het Grieks, te blijven. Om zo letterlijk mogelijk te vertalen, hanteerde hij verschillende geslachten, getallen, naamvallen en tijden. Daartoe maakte hij ook gebruik van het Duits, dat meer vormen bood. Daarnaast probeerde hij zoveel mogelijk samenstellingen, waar het Nederlands in uitblonk ten opzichte van andere talen, te handhaven. In de marge van de tekst nam hij meervoudige interpretatiemogelijkheden en variante lezingen op. Utenhove was zich ervan bewust dat het Hebreeuws zijn sporen had achtergelaten in de Griekse grondtekst van het Nieuwe Testament. Hebreeuwse leenwoorden als pascha, rabbi en sabbat vernederlandste hij niet, maar handhaafde hij als vreemde woorden.

Het was tot dan de gewoonte om elk hoofdstuk te verdelen in een aantal gelijke stukken met een letteraanduiding. Utenhove was de eerste Nederlander die het Nieuwe Testament in de landstaal voorzag van een indeling in verzen.⁵ Hij deed dit voor het gemak van de lezers. Hij hoopte dat ze daardoor ingewikkelde zinnen gemakkelijker zouden begrijpen en verder dat ze zich beter thuis zouden voelen in de Bijbel en de tekst gemakkelijker in het geheugen konden opnemen.

Veel zorg besteedde Utenhove aan de spelling. Vermoedelijk heeft hij zich laten inspireren door zijn stadgenoot Joost Lambrecht (1491-1553), die in 1550 in zijn *Nederlansche Spellinghe*⁶ gepleit

Titelpagina van Utenhoves *Nieuwe Testament*, Emden 1556 (Leiden: Universiteitsbibliotheek, 1498 G 4).

⁵ Utenhove nam de versindeling over uit de tweede editie van Robert Estienne's *Nieuwe Testament* (Genève 1551). De eerste volledige Nederlandse Bijbelvertaling met indeling in verzen was de *Biestkensbijbel* (1560).

⁶ *Nederlansche Spellinghe uutghesteld bij vrághe ende andwoorde, duer Joas Lambrecht Lettersteker. Tot onderwijs der Jonghers voor haar earste beghin. Gheprent te Ghend in tjaar M.D.L.*

Lambrecht verdeelde zijn werkje in drie delen: in het eerste gaf hij de letters van het alfabet, zoals die gebruikt werden in het Nederlands, Frans, Grieks en het Latijn. In den vorm van een tweespraak tussen een 'learknecht' en een 'measter', leerde hij wat klinkers en medeklinkers zijn en hoe die moeten worden uitgesproken. Verder gaf hij de in het Nederlands, Latijn en Frans gebruikelijke verkortingen en de waarde van de letters van het alfabet, wanneer zij als getallen worden gebruikt. In het tweede deel sprak de 'measter' over de verschillende verbindingen van klinkers met medeklinkers en van klinkers met klinkers. Lambrecht was voor de verlenging van de a met een a, toen een nieuwigheid. De scherplange of hardlange e en o schrijft hij met æ en œ. De zogenoemde zware e, als in peerd, steert, wereld, bleten (blaten) wil hij met oe, ae of e spellen. De zachtlange open e en o en de open a, i en u schreef hij met een accent: néder, téghen, ghespróken, ópen, vrághe, stíve, ghebrúken. De doffe e op het eind van een woord, gevolgd van een ander woord dat begon met een klinker, schreef hij met een doorstreepte e (e̅). Het derde deel handelde over enige figuren: de 'measter' leerde zijn 'learknecht' wat men door próthesis, paragóge, aphéresis, apocope, epénthesis, syncope, syneresis, diéresis, synalépha, apóstrophus en hyphen verstaat. Hij eindigde zijn *Nederlansche Spellinghe* met enige woorden over de zin- of leestekens (zie:

had voor een fonetische spelling waarbij dezelfde klank consequent met hetzelfde letterteken wordt weergegeven. Hij maakte daartoe gebruik van ongebruikelijke tekens en lettercombinaties. Ook Utenhove gebruikte zulke tekens, bijvoorbeeld:

eē: eēn, Heēr, eēwigh, alleēn, Gheēst
 æ: begæerte, lichtuærdigh, ghærn, nærstlick, geslæcht
 œ: koeningkrijck, lœdsch, trœrigh, verurœghen, verhœghen.⁷

Over de grammatica zei hij:

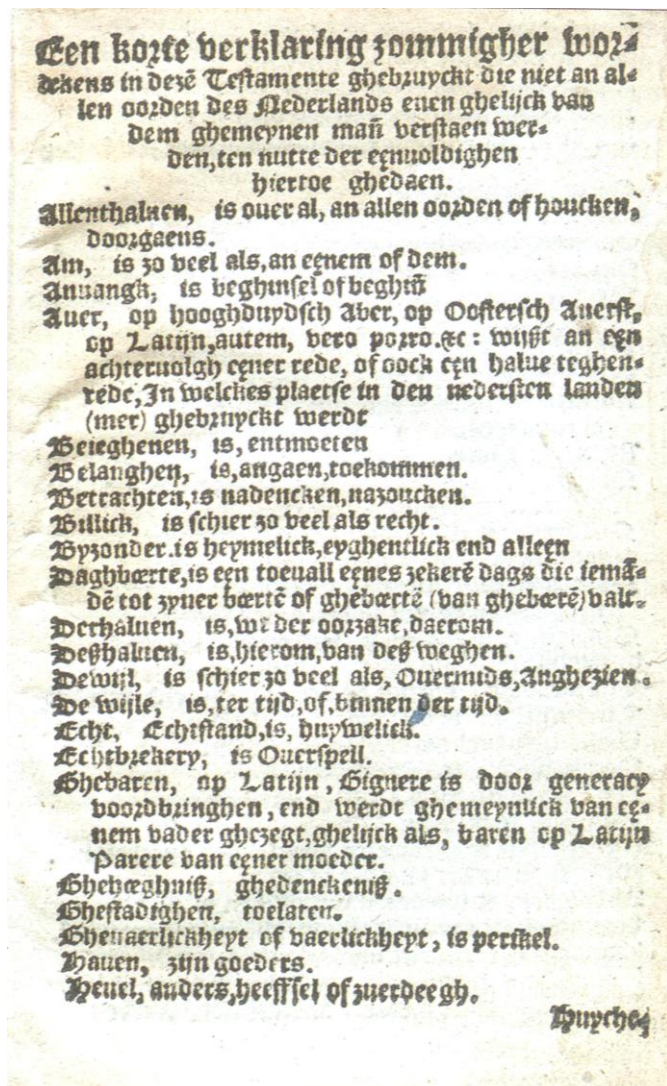
'Angaende auer der sprake die wy hier ghebruyckt hebben, daerin hebben wy, na zommigher gheleerder Nederlanderen raad, grooten arbeyd anghewendt, op dat wy de zelue in hœren rechten zwangk (waervan zy buyten allem twijfel door vremde end wtlandische spraken, oock binnen manns ghedencken zeer veruallen is) zo verr ymmers als het ons moghelick ware, wederbrochten.'⁸

Utenhove gebruikte in zijn vertaling Oosmiddelnederlandse vormen als holden, wolde, zolde, gold en olderlinghen. Ook gebruikte hij Hoog- dan wel Nederduitse elementen als auer (in plaats van mer/maer), mit (in plaats van met), bin (in plaats van ben), bringhet (in plaats van brengt) en an (in plaats van aen). Als hulpmiddel nam hij een lijst op van woorden die niet overal gebruikelijk waren: *Een korte verklaring zommigher wordekens in dezem Testamente ghebuyckt die niet an allen oorden des Nederlands euen ghelijck van dem ghemeynen manne verstaen werden.*

Een voorbeeld van de taal in Utenhoves vertaling van Lucas 2:1-7:

1. HET gheschiedde auer ten dien daghen, dat dar eēn ghebod van dem Keyzer Augusto wtgingk, dat de gansche ærdbodem beschreuen wurde.
2. Deze beschrijving was de eerste, doe Cyrenius landuoghd van Cyrien was.
3. End zy ghinghen alle dat zy beschreuen wurden, eēn ieghelick in zijn eyghen stad.
4. Ioseph auer ghingk oock hēnop van Galiléa wt der stad Nazareth, in het lœdsche land, * tot de stad Dauids, die die dar heett Bethleem: daerom dat hy van dem huyze end gheslæchte Dauids was,
5. Op dat hy beschreuen wurde mit Maria zynem ghetrauwden wijue, die dar beurucht was.
6. Het gheschiedde auer de wijle zy aldaer waren, dat de daghen hœrer baring veruult wurden.
7. End zy baerde hœren eērstgheborenen zoon, end bewand hem [mit doucken], end leyde hem neder in de kribbe, mids dat dar vœr hen gheēn ruym was in der gastplaetse.

De vertaling van Utenhove, uitgegeven in 1556, werd slecht ontvangen. De oorzaak hiervan moet gezocht worden in het feit dat deze wat woordvolgorde betreft te nauw bij het Grieks aansloot en bovendien - zoals tot dan toe gebruikelijk - zich niet uitdrukte in de taal die men sprak in de omge-

Een bladzijde uit de verklarende woordenlijst in Utenhoves *Nieuwe Testament*, Leiden: Universiteitsbibliotheek, 1498 G 4.

Joos Lambrecht, *Nederlandsche spellinghe, uutghesteld by vraghe ende antwoorde: Tot onderwijs der jonghers voor haar eerste beghin* (eds. J.F.J. Heremans en F. Vanderhaeghen). Gent, C. Annoot-Braeckman 1882, XI-XII.

⁷ Beelen 2012, 19.

⁸ http://www.dbnl.org/tekst/uten003nieu01_01/uten003nieu01_01_0005.php

ving van de stad waar de Bijbel gedrukt werd. In een brief aan Utenhove somde Van Wingen de klachten op die hem ter ore waren gekomen:

‘Hier is, zeide men, niet het belang der Kerk gediend, maar de bijzondere smaak van enkelen, daar men eene taal gesmeed heeft, die niemand gebruiken kan. Het zijn lorren. Het Testament is een mengsel van allerlei talen. (...) Nog anderen: geen mensch kan het begrijpen, tenzij men elke lezing van andere Testamenten opgeve,, ooren en oogen sluite, hierop alleen zich met de borst toelegge en zich met niets anders bemoeie, enz.’⁹

4

Utenhove wilde de diverse streektaalen samenvoegen en er één algemene Nederlandse taal ‘in hoeren rechten zwangk’ van smeden, een taal die men in alle Nederlandse gewesten kon lezen en verstaan. De tijd was er nog niet rijp voor. Zijn algemene taal met nauwkeurige onderscheiding van geslacht, getal, naamvallen en tijden werd als kunstmatig en onbegrijpelijk ervaren.¹⁰ Het aantal ongewone woorden in zijn vertaling was zo groot, dat hij een woordenlijst toevoegde met *Een korte verklaring der Hebreesch en onduydschen worden*. Ook nam hij een register op met een uitleg van de door hem gehandhaafde Hebreeuwse en Griekse termen.

In 1559/1560 bracht uitgever Gillis van der Erven een herziene uitgave van Utenhoves *Nievvve Testament* op de markt. Utenhoves tekst was grondig herzien door Johan Dyrkinus (Johannes Dierkins of Dedekinus).¹¹

Het werk van Utenhove is belangwekkend als voorbereiding tot de latere gereformeerde Bijbelvertaling, als proefneming op het gebied van de spraakkunst, als aanloop tot de wordende taaleenheid.

© L. den Besten
Zevenaar, 22 december 2012

Literatuur

Beelen, Hans, ‘Het *Nievvve Testament* van Jan Utenhove (emden 1556) gedigitaliseerd’, in: *Met Andere Woorden* 21 (december 2012) 4, 16-27.

Berg, Anne Jaap van den & Thijs, Boukje, ‘Deux-Aesbijbel’, in: *Met Andere Woorden* 26 (juni 2007) 2, 23-29.

Besten, Leen den, *Het uitgelezen boek. De bijbel in Nederland*, Zoetermeer: Meinema 2005.

Bruin, C.C. de, *De Statenbijbel en zijn voorgangers. Nederlandse bijbelvertalingen vanaf de Reformatie tot 1637*, bewerkt door F.G.M. Broeyer, Haarlem: Nederlands Bijbelgenootschap, Brussel: Belgisch Bijbelgenootschap 1993.

Hermans, Theo, ‘6 Jan Utenhove (vert.), Hondert Psalmen Davids. Mitsgaders het ghesangk Marie, t’ghesangk Zacharie, t’ghesangk Simeons de thien Gheboden, de artikels des Gheloofs, t’ghebed des Heeren, &c. overghesett in Nederlandschen dichte, door Ian Wtenhove. Londen: John Day, 1561’, in: *Door eenen engen hals. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1550-1670*, 's-Gravenhage: Stichting Bibliographia Neerlandica 1996.

Lenselink, Samuel Jan., ‘Hoofdstuk III. De psalmen van Jan Utenhove’, ‘1. Utenhove’s leven tot 1550’, in: *De Nederlandse psalmberijmingen in de 16de eeuw van de Souterliedekens tot Datheen met hun voorgangers in Duitsland en Frankrijk*, Assen: Van Gorcum 1959.

Pijper, F., *Jan Utenhove. Zijn leven en zijne werken*, Leiden: Adriani 1883.

Utenhove, Jan, ‘Een corte Ghebet voor de Predicatie’, in: *Het boeck der psalmen Davids*, 1580.

Digitale versie: http://www.dbnl.org/tekst/uten003nieu01_01/. (Deze digitale editie geeft de volledige Bijbeltekst, inclusief de voorwoorden, de kanttekeningen, de woordenlijsten en alle andere begeleidende teksten. Als ‘legger’ is gebruik gemaakt van het enig bekende exemplaar, dat in bezit is van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde en in de Universiteitsbibliotheek Leiden berust onder de signatuur 1498 G 4).

⁹ Pijper 1883, 113.

¹⁰ Utenhove nam uit het Duits naamvalsuitgangen over als *im, vam, am, dem, welckem, wem* en *in allem*. Zo luidde Marcus 12:30: ‘wt dynem ganschen herten, end wt dyner ganscher ziele, end wt dynem ganschen ghemoede, end wt dyner ganscher kracht.’ Zie: *Het Nieuwe Testament. In Nederduytsch na der Griekscher waerheyt overgheset* (Emden; voorrede 8 Aug. 1559, achterin: De Drucker aen den Leser, gedateerd 4 Febr. 1560; exemplaar in de bibliotheek der Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam).

¹¹ Samen met een door Godfried van Wingen vervaardigde vertaling van het Oude Testament werd Dyrkinus’ bewerking in 1561/1562 vrijwel ongewijzigd opgenomen in de *Deux-Aesbijbel*. Voor de Statenvertalers bood de *Deux-Aesbijbel* een goed vertrekpunt.